

ГЕНЕРАЛ

I

Ён быў ужо старэнькі.

Галіў, на англійскі манер, бараду і вусы, і таму не можна было з пэўнасцю сказаць, колькі яму гадоў. А пад вачмі — жоўтыя зморшчаныя мяшочки, на макушцы — рэдзенькія валасы, сівенькія, мяккія, набок зачасаныя.

Рукі ў яго то прыкметна іншы раз, то непрыкметна дрыжэлі.

У стройненькім мундзірчыку на англійскі фасон і ў штанах галіфэ, з белым каўнерчыкам на шыі і ў манкетах у кратачкі на тонкіх худых руках, ён выглядаў дробненькаю, старэнькаю, але фарсістаю чысцёшкаю.

На грудзях жа ў яго была высокая баявая ўзнагарода: Георгіеўскі крыж.

Ён сядзеў у кабінэце, зробленым з гасцінага пакоя ў аграмадным старасвецкім панскім доме, дыміў цыгараю і часам сёрбаў маленькаю сярэбранаю лыжачкаю чорную сцюдзёную каву.

Яго працоўны дзень пачаўся даўно, але было яшчэ рана: першая гадзіна. Дывізія стаяла ўжо колькі месяцаў, без асаблівых прыгод, на адным месцы, і было нудна.

Ён прыдумваў і не ведаў — чым заняцца...

За вокнамі ківалася мокрае галлё, то больш, то менш прапускаючы да шыб мокрага надвор'я.

Часам глухі гул, як далёкі гром, далятаў сюды, лыжачка звінела аб брыж у шклянцы, і мімаволі, падсвядома і незлавіма з'яўляліся і знікалі нейкія трывожныя ўспаміны і адчуванні.

Часам дзверы нячутна адчыняліся і ўваходзіў высокі і прызвычаена-зграбны, але безнадзейна тошчы ад выпітых салодкасцей жыцця ад'ютант з паперамі. Ён бразгаў банькамі, стукаючы бот аб бот, баўтаў аксельбантамі і штосьці пытаўся ў яго правасхадзіцельства, ціхенька б'ючы пальцам з даўгім кіпцем па сваёй важнай паперыне... Ізноў бразгаў, крута і вёртка паварочваўся і таксама ціхенька выходзіў.

І тады, пакуль адчыняліся і зачыняліся дзверы, далятаў сюды шум ад людскоў гаворкі, шчоўкання друкавальных машынак і стукання падкаваных салдацкіх ботаў па старасвецкім дубовым паркеце.

Адкінуўшыся на падушку ў крэсле і выцягнуўшы дробненькія ногі, генерал пускаў сіні дымок і думаў...

Перад ім ляжалі апошнія загады вышэйшага камандавання, тэлеграмы, газеты і лісты. І ўсё было так аднастайна і нецікава... Нейкія цёмныя чуткі ў сталіцы... Бясконца пустая гаварыльня ў Думе... Зноў пытанне аб мэтазгоднасці далейшых адыходаў на лепшыя пазіцыі... Ізноў разважанні аб катастрафічным зніжэнні баявой якасці новых вайсковых фармаванняў...

«Самае горшае ў кожнай справе, — думаў генерал, — калі пакідае людзей творчы настрой, калі здаецца, што ўсё ясна, усё скончана, усё, што можна, зроблена, і ніякіх асаблівых магчымасцей няма. І тады нудна...»

Ён мімаволі ўздыхнуў. Потым, не заўважаючы, пазваніў і, калі з'явіўся ад'ютант ізноў з паперамі, сказаў яму, каб падагналі аўтамабіль ехаць на пазіцыі.

— Абед, ваша правасхадзіцельства, гатоў, — сказаў ад'ютант.

— А... ну, усё роўна, — апатычна згадзіўся генерал і перайшоў у сталовы пакой.

У часе абеду, калі ад сытасці прыходзіць гумар, ён яшчэ больш засумаваў. Вясёлы падпалкоўнік, начальнік штаба, быў у водпуску. На абед былі запрошаны, паводле даўніх традыцый, новапрыбылыя афіцэры. Але цяпер гэтыя былі сарамяжлівыя і нязграбныя прапаршчыкі. Генерал пачуваў сябе дрэнна, бачачы, як не ўмелі яны абыходзіцца ў афіцэрскай кампаніі, чырванелі і марудзілі, каб не зрабіць чаго не так, і стараліся рабіць усё як найлепей, а ўсё ж ткі, забыўшыся, елі з нажа і бралі хлеб відэльцамі...

«І гэтыя нашы афіцэры! — сумна падумаў генерал. — Сапраўды, хіба з такімі афіцэрамі можна дайсці да перамогі?» — мімаволі горка патрос ён галавою.

Абед скончыўся дужа скоро. Генерал еў зусім мала. Ён зараз выйшаў, сеў у аўтамабіль і адзін, нават без ад'ютанта, паехаў у штаб N-скага палка, які стаяў цяпер на пазіцыі.

— На наша правасхадзіцельства напала мерлехлюндзія, — сказаў ад'ютант доктару, калі аўтамабіль знік у туманнай пеляне. — Ці не хочаце, пане доктар, партый-

ку? — спытаўся ён, узяўшы доктара падпашку, і павёў яго ў генералаў кабінет за шахматны столік.

— Адну партыйку можна, — сказаў доктар ідучы. — Нервачкі ў нашага правасхадзіцельства таво-с... — дадаў ён, троху прайшоўшы і падумаўшы, і паправіў на носе акуляры і пагладзіў сваю вялікую калматую і чорную земскую бараду.

II

Дарога ішла дробным лесам і па шэрых, мокрых, зазімавалых палянах. Збоку, у пакопаных канавах і ямках, было поўна вады з лядочкам па краях. Цягнуўся альшэўнік — цэлы і пасечаны сапёрамі, калі ладзілі дарогу.

У паветры вісеў туманны, дробны дожджык. Гэтая імжака курылася і курылася без канца. У некаторых месцах, у лесе, на палянах, з яго зліваўся дым. Там вольныя, уперамешку з салдатамі, капалі акопы, і генерал, паглядзеўшы на іхнюю работу, падумаў, што яны больш кладуць цяпло, кураць і гамоняць, чым капаюць.

Часта трэба было абганяць абозныя фурманкі. Яны павольна звачвалі з сярэдзіны дарогі бліжэй да канавы. На кожным возе сядзеў барадаты салдат, ускінуўшы сабе на галаву торбу ці што другое ад імжакі. Спалохана, але някрутка скідаў ён торбу і прыкладваў руку да казыра.

«Самае горшае ў кожнай справе, — зноў разважаў сам з сабою генерал, — калі няма да чаго імкнуцца, калі няма куды ляцець, няма размаху...»

У штабе палка спыніліся толькі для таго, каб узяць праваджальніка. А палкоўніку ехаць з сабою адмовіў генерал, чым яго здзівіў і пакрыўдзіў.

— Вы мне даруйце, палкоўнік, — лагадней сказаў генерал, заўважыўшы яго крыўду. — Я ведаю, што ў вас у палку ўсё ў найлепшым парадку... Мне проста хочацца пабыць аднаму і не турбаваць ні сябе ні людзей лішнімі службовымі гутаркамі...

Але палкоўнік не зразумеў і яшчэ болей пакрыўдзіўся.

Паціху кранулі і праз колькі хвілін уехалі ў дымны сасоннік, дзе віднеліся перадкі, зямлянкі, конскія морды, людзі перабягалі.

Тут стаяла батарэя.

Генерал выйшаў з аўтамабіля і пайшоў да зямлянак.

Дзяжурны, спужаўшыся, кінуўся на спатканне, потым павярнуўся і пабег да камандзёрскай зямлянкі. Адтуль, з погляду спакойна, выходзіў у крытым кажушку вусаты капітан, рыхтуючыся рапартаваць.

Але генерал, яшчэ не даўшы яму падысці, хмура спытаўся:

— Чаму вы, капітан, не назіраеце на сваім пункце?

Той марудзіў адказам і пачынаў ненавідзець генерала і злаваў на сябе, што апошнія часы апусціўся і ўсё пралежваў у зямлянцы, думаючы, як бы найлепей і дзе прарваць праціўніку фронт.

З батарэі генерал конна паехаў з капітанам на камандзёрскі пункт, дзе нецікава падзівіўся ў трубу Цэйса, нічога не разгледзеўшы ў тумане, і адтуль пеша, з адным салдацікам, пайшоў у перадавыя пяхотныя акопы.

Там ужо мелі тэлефанаграму, што ён прыехаў, і чакалі яго.

Ішоў з маладым салдацікам, бязвусым, а ўжо з унтэр-афіцэрскімі нашыўкамі, і дужа хацеў разгаварыцца з ім.

І хоць салдацік бойка і зусім не саромеючыся адказваў яму, гутарка не ішла.

Генерал спытаўся, якой губерні, хто ёсць дома, ці часта пішуць, і ўсё ж такі не чуў у яго адказах тых прыемных, дрыжачых нотак, на якія спадзяваўся і якія з'яўляюцца, як ён думаў, калі паважаны, любы начальнік пытаецца што-небудзь інтымнае ў свайго ніжэйшага падначаленага.

Генерал не ведаў, аб чым яшчэ пагутарыць, і быў рады, што ўжо прыйшлі.

Ён ласкава паздароўкаўся з камандзірам, людзьмі і начальнікам. Салдаты, хоць і з цьмянымі тварамі, але звычайна-вясёлыя, прапускарлі яго, як яму здавалася, добрым і ўдзячным поглядам, што ён, генерал, даведаўся іх тут.

Жыць можна было... Вялікіх марозаў яшчэ не было.

Па начах ужо будаваліся бліндажы і зямлянкі.

Пад сценку да супраціўніка салдаты падкапаліся лісінымі пачуркамі, вылажылі дно і сценкі елкаю і саломаю з лёнам з пакінутага хутара і завесілі палаткамі.

Для ночы былі, таксама ў сценах, падкопаны печачкі. Ад праходу ішоў акупчык да калодзежа, і другі — для сцёку вады.

Салдаты падскоквалі з нагі на нагу, стукалі валенцамі, але можна было трываць.

Праходзячы, генерал раптам спыніўся каля аднаго ма-

ладзенькага салдаціка, даўганосага, з жаўтаватым худым тварам і пасіненымі вуснамі.

— А хлеб у цябе ёсць? — спытаўся ён у яго.

— Няма, ваша дзіц! — даволі бойка адказаў гэты несамавіты на выгляд хлопчык і зараз дадаў, мімаволі трошкі зірнуўшы ў той бок, дзе стаяў ротны. — Але сёння прывязуць, ваша дзіц!

— Малайчына! — ласкава шлёпнуў яго генерал па плячу.

— Рад старацца, ваша дзіц! — старанна крыкнуў салдацік і ўвесь выцягнуўся ў струнку.

— Сёння павінны падвезці хлеба, — адважыўся ўмяшацца ў гутарку ротны камандзір.

Гэта быў несамавіты на выгляд прапаршчык, вастранны бландзін. «Пэўна, з настаўнікаў», — падумаў пра яго генерал.

— Учора чакалі, ды нешта выйшла ў дарозе, ваша правасхадзіцельства! — дадаў прапаршчык і ледзь не заблытаўся на даўгім слове.

— То-та яны такія цьмяныя, — патрапаў генерал салдаціка па шчацэ і быў рад, што так сказаў і так зрабіў і што гэта салдатам спадабаецца і падніме ў іх настрой.

«Нічога, — падумаў генерал, — і ў кожнай, здаецца, самай безнадзейнай справе можа раптам, немаведама адкуль, узяцца гэтакі творчы настрой, што людзі з налёту робяць самае немагчымае самым магчымым».

III

Генерал павесялеў, і яму захацелася паехаць ужо назад, заехаць на батарэю і ласкавей абысціся з капітанам, зайсці да палкоўніка і яшчэ раз пахваліць яму яго полк, а ўвечары, у сваім цёплым кабінеце, згуляць з ад'ютантам і доктарам партыю ў шахматы, аднаму супроць дваіх, і выйграць.

Раптам ён успомніў, што не паглядзеў яшчэ тут поля абстрэлу. І ўзяў бінокль і пачаў углядацца ў мокрую, туманную пялёнку, што вісела наперадзе перад акопамі.

У бінокль відаць былі ў тумане нямецкія бліндажы. Там з іх віўся дым. Відаць былі загародкі, драты. Можна было разгледзець могілкі, крыж і раскіданае бярэвенне ад згарэлае хаты.

Зірнуўшы туды, куды яму паказваў, выставіўшы руку, стары барадаты салдат, генерал убачыў скрозь туман, як

два немцы нешта капалі, кідаючы ўгару зямлю, а трэці курыў, вытыркнуўшы галаву з-за бруствера.

— Што ж, вы страляеце па іх? — спытаўся генерал.

— Не, ваша дзіц, — адказаў старшы назіральнік, — па загаду з брыгады павінна страляць батарэя, калі іх шмат збрэцца на работу. А мы страляем рэдка.

— Чаму?

— Яны папраўляюць бліндажы і дрот больш уначы, а ўдзень паказваюцца рэдка.

— Дайце-ка мне вінтоўку, — папрасіў генерал.

Ён доўга цэліўся, нарэшце стрэліў.

Хоць быў туман, стрэл прагучэў зычна, але як бы незнарок і адзінока. У адказ нічога не было.

Тады генерал падумаў, што хоць салдаты маюць добры выгляд, але пры гэтым нецікавым стаянні, нават без добрай перапалкі, у салдатаў траціцца храбрасць і яны прывыкаюць берагчы сябе.

— А па брустверы ідучы, добра відаць поле вашага абстрэлу? — спытаўся ён у камандзіра роты.

— Лепей троху, толькі ўдзень небяспечна, ваша права-схадзіцельства, — адказаў ротны і зноў ледзь не забыўся на гэтым доўгім і цяжкім для яго слове.

Генерал паглядзеў на яго і адчуў нястрымнае жаданне штурхануць яго некуды ці нешта зрабіць яму такое, каб ён не быў такі разлезлы. У гэты момант генерал так не любіў прапаршчыка, што гатоў быў яго ўдарыць.

Але неспадзявана для сябе самога і для ўсіх крута адварнуўся, узышоў на прыступачку і, абпёршыся салдаціку на плячо, сказаў:

— Памажы-тка, брат...

І ўскочыў на бруствер. Пайшоў па брустверы спакойна і проста.

Зьнь, зьнь... — той жа час праляцелі над галавамі адна па адной дзве кулі, а з боку нямецкіх акопаў дакаціўся гул стрэлу.

— Страляюць. Небяспечна, — сказаў нехта.

«Каму патрэбна гэта дзівацкае выстаўленне сябе пад кулі? Здурнеў ён, ці што? — з абурэннем паглядзеў на генерала прапаршчык. — Але ж і мне трэба з ім ісці па брустверы, і мне трэба», — думаў ён, чуючы, як забілася сэрца.

Генерал зірнуў на яго і злосна падумаў: «Вучыцца-лішка... з тых, што ядуць з нажа... Шкадуе сябе».

Той раптам скочыў угару і стаў адзаду ў генерала,

таксама висока і таксама небяспечна, і момант стаўся тут гадзінаю. Можа, ступіў ён два разы, як раптам перакуліўся і сунуўся ў акуп.

— Во... — вырвалася ў аднаго салдата.

Генерал скочыў услед і разам з другімі кінуўся да ляжачага.

Ён схапіў за руку мёртвага і крыкнуў:

— А дзе фельчар?

Забіты ляжаў, падагнуўшы ногі і адкінуўшы руку ў замшавай з белым баранькам рукавіцы. Шапка з'ехала, і былі відаць беленькія, зачасаныя набок валасы. А бародка, паголеная, раптам адзначылася шэраю бруддзю. Санкі трохі скрывіліся набок, а пад шапкаю відаць было трошку ліпкай крыві на мёрзлым, сухім акупным дне.

Прыбег фельчар са сваёю торбачкаю і, асцярожна абышоўшы генерала, сагнуўся і прыклаў вуха да грудзей таго.

— Сканаў яго блугароддзе, ваша дзіцтва, — сказаў ён генералу так, як бы хацеў дадаць: «Я не вінават».

Генерал няпэўна ўзлажыў рукі забітага на яго грудзі, потым, не хапаючыся, паважна зняў шапку.

— Вечны спакой, — прашавяліў ён.

Потым, пачакаўшы і дрыгнуўшы ў задуме мускулам з левага боку санак, зноў апусціў шапку, сагнуўся і пацалаваў у мёртвы лоб.

— Слава загінуўшым сынам бацькаўшчыны! — дадаў і доўга няўмела надзяваў шапку.

А кулі перасталі дзвінаць. І ўсё зноў было ціха і мокра ў паветры. А далёка, каля лесу, на флангах, не можна было разабраць — дым ці туман.

1916 г.